

पुस्तक परीक्षण:

**Žižek Slavoj, Pandemic !
Covid - 19 shakes the World**

विप्लव शं. ढोणे (विंगकर)

तत्त्वज्ञान विभाग

बी. के. बिल्हा महाविद्यालय (स्वायत्त), कल्याण.

wingkar@gmail.com

Žižek Slavoj, Pandemic ! Covid - 19 shakes the World

प्रसिद्ध हेगेलियन - लकानीयन तत्त्ववेत्ते स्लाव्होय जीजेक यांचे पॅन्डेमिक, हे मार्च २०२० मध्ये Or Books यांनी प्रकाशित केलेले पुस्तक वाचताना 'Philosophy of Right' या पुस्तकाच्या लेखकाचे एक वाक्य आठवते, "The owl of Minerva begins its flight only with the falling of dusk" (Hegel, 2008, 16). थोडक्यात मला इतकेच म्हणायचे आहे, की नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१९मध्ये जन्माला आलेले COVID-१९चे अरिष्ट अजून संपुष्टात आलेले नाही आणि त्याअगोदरच जीजेक यांचे या अरिष्टाबाबतचे पुस्तक बाजारात दाखलही झाले आहे! तत्त्ववेत्त्याने समाजाबद्दल कधी भाष्य करावे, या संदर्भातील हेगेल यांचे वर उद्धृत केलेले मत जीजेक यांच्या पुस्तकास लागू पडत नाही. कारण हे पुस्तक मुळात COVID-१९च्या अरिष्टाबाबत नसून, या अरिष्टामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमधून बाहेर पडण्याचा मार्ग काय असावा, किंवा काय आहे, याबद्दलचे आहे. जीजेक जगाच्या या नव्या पर्यायाला 'कम्युनिझम' म्हणतात आणि हे पुस्तक त्याचा उलगडा करणारे आहे.

या अनुषंगाने मला 'पॅन्डेमिक' या पुस्तकातील जीजेक यांचा विचार, अलान बाद्यु यांच्या 'सेंट पॉल' या पुस्तकातील सेंट पॉल यांची आठवण करून देतो. पुस्तकातील उल्लेखाप्रमाणे, पॉल यांना दमास्कसमध्ये ईश्वरी साक्षात्कार झालाय आणि ते येशूच्या पुनरागमनाचा शुभसंदेश घेऊन फिरत आहेत. जीजेक या वार्डट परिस्थितीत नवा शुभसंदेश घेऊन आले आहेत आणि हा शुभसंदेश कम्युनिझमच्या पुनरागमनाचा संदेश आहे. फरक इतकाच की कम्युनिझम हा जीजेकप्रणीत विचार १९८९मध्ये रक्तबंबाळ होऊन क्रुसावर चढलेला विचार नाही, तर नवा कम्युनिझम आहे.

जीजेकच्या भाषेत याला आपण 'आध्यात्मिक कम्युनिझम' म्हणू शकतो, किंवा 'युद्धप्रसंगातला कम्युनिझम' अथवा 'संकटकालीन कम्युनिझम' असेही म्हणू शकतो. अर्थात जीजेक यांच्या या नव्या कम्युनिस्ट धारणेशी मार्क्सपासून बाह्यपर्यंत क्वचितच कोणी सहमत असेल, हेदेखील तितकेच खरे आहे. परंतु गेल्या दोन महिन्यात कम्युनिझमबद्दल हा सकारात्मक (affirmative) विचार मांडणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांमध्ये फक्त जीजेक हे एकटे नाहीत, तर असाच काही विचार आपणाला बिफो बेरार्डी या इटालियन आणि ज्यो ल्युक नान्सी या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्यांच्या COVID-१९ बद्दलच्या विवेचनातदेखील आढळतात.

एका बाजूला जीजेक यांचा कम्युनिझमचा विचार थोडा ख्रिस्ती-हेगेलियन धाटणीचा असला तरी त्याचवेळी हा विचार मार्क्सवादी धारणेला धरूनच समोर येतो. या पुस्तकातील जीजेक यांचा कम्युनिझमबद्दलचा विचार अपरिहार्यतेबद्दलचा नसून तो प्रस्थापित भांडवली व उजव्या पॉप्युलिस्ट जगाला नाकारण्याच्या गरजेमधून जन्माला आला आहे.

जीजेक यांच्या या पुस्तकाचा थोडक्यात सारांश द्यायचा झालाच तर आपण असे म्हणू शकतो, की या अरिष्टाने आपल्यासमोर उदारमतवादी-व्यक्तिवादी धारणा व तिच्या मर्यादा, वित्त भांडवलशाही आणि तिचे हित जोपासणाऱ्या राज्यसंस्था, जागतिकीकरण व खाजगीकरण, उजव्या पॉप्युलिस्ट विचारांचे राज्यकर्ते आणि डावी-उजवी एकाधिकारशाही इत्यादी गोष्टींचा फोलपणा आणि मर्यादा दाखवून दिल्या आहेत व त्याचसोबत या सर्व गोष्टींचा विरोध आणि पर्याय म्हणून नवे जागतिक दृढ ऐक्य असलेला विचार अर्थात कम्युनिझम हा या सर्व अरिष्टांमधून बाहेर पडण्याचा मार्ग आहे, असे जीजेक प्रतिपादित करतात.

फायरबाखवरील ११वा सिद्धान्त 'जग बदलायला' सांगतो, परंतु जीजेक यांचे हे पुस्तक जग बदलण्याची फक्त निकडच सांगत नाही, तर ते का आणि कसे बदलायचे, याचा पाठ आपल्यासमोर ठेवते. COVID-१९ नंतरचे जग आणि साम्यवादाची गरज किंवा साम्यवादाचे पुनरागमन, या धारणेला समोर ठेवून मी जीजेक यांच्या या छोट्या पण महत्त्वाच्या पुस्तकाचा सारांश इथे मांडत आहे.

या पुस्तकाची दुसरी धारणा म्हणजे, बेरार्डी यांच्या धारणेप्रमाणेच जीजेकदेखील आपणास हेच सांगतात की या अरिष्टातून आपण बाहेर पडून सर्वसाधारण परिस्थितीकडे मागे जाऊ शकत नाही, तर यानंतरच्या पडझडीवरच आपणाला नव्या 'सामान्य' परिस्थितीची निर्मिती करावी लागेल, अथवा संस्कृतीचा पाडाव व बर्बरता (रानटी अवस्था) स्वीकारावी लागेल. या पुस्तकात व्यक्त होणारी तिसरी शक्यता म्हणजे, या अरिष्टाबद्दल अगोदर माहीत असूनही आपण या अरिष्टाला का सामोरे जात आहोत, हा प्रश्न आपल्याला जगातील प्रत्येक राज्यसंस्थेला विचारावा लागेल.

थोडक्यात, हे पुस्तक तीन गोष्टींबद्दल आहे : वैश्विक संवेदना आणि एकता यालाच जीजेक 'साम्यवाद' म्हणतात, अस्तित्वात असलेल्या समाजाकडे परत जाणे शक्य नाही कारण याच जगाने हे अरिष्ट जन्माला घातले आहे आणि म्हणून याच जगाच्या राखेवर नवे जग निर्माण करावे लागेल, नाही तर बर्बरता (रानटी अवस्था) हा पर्याय निश्चित आहे. आणि शेवटची गोष्ट हे नवीन जग निर्माण करण्यापूर्वी आपल्या राज्यकर्त्यांना आणि त्यांच्या भांडवली मित्रांना प्रश्न विचारून, विरोध करूनच या नव्या जगाची निर्मिती शक्य आहे.

'We're all in the same boat now' या प्रकरणात जीजेक जागतिकीकरणानंतर निर्माण झालेले वैश्विक अवलंबनत्व दाखवून देतात. उद्याच्या जगाचा विचार करत असताना व्यक्ती, राज्यसंस्था यांच्यामधील विश्वासाच्या आधारावरील साम्यवाद हा या एकाधिकारशाही विरोधात आपणाला गरजेचा आहे. त्याचसोबत या अरिष्टातून बाहेर पडायचे असेल तर आपणाला वैश्विक पातळीवर व्यापारयंत्रणेच्या बाहेर पडून साम्यवादी यंत्रणेचा स्वीकार करत भूकबळी व मृत्यूंची संख्या कमी करण्याबाबत प्रयत्न केले पाहिजेत आणि शेवटची गोष्ट म्हणजे आपल्याला जहाल राष्ट्रवादाचे धोरण नाकारत संपूर्ण मानवतेचा विचार केला पाहिजे कारण आपण सर्व जरी वेगवेगळ्या बोटींमधून आलेलो असलो तरीही आपण आता एकाच जहाजाचे सहप्रवासी आहोत.

जीजेक पुढे व्यक्तिवादी भांडवली श्रमधारणा आणि वर्ग व्यवस्थेची टीका करतात. फोर्डवादी उत्पादन व्यवस्थेच्या विलयानंतर श्रमव्यवस्था ही साधारणपणे तीन प्रकारात विभागली गेली आहे: बौद्धिक श्रम करणारा वर्ग, शारीरिक श्रम करणारा पारंपरिक श्रमिक वर्ग आणि काळजीचे श्रम करणारा तिसरा वर्ग. जीजेक असे प्रतिपादित करतात की कॉर्पोरेट क्षेत्रातील बौद्धिक श्रमाची धारणा ही व्यक्तिवादी हिताची आहे, तर याउलट काळजीचे श्रम करणारे किंवा वैद्यकीय सेवेतील श्रम करणारे लोक अथवा स्वच्छतेच्या क्षेत्रात श्रम करणारे लोक हे व्यक्तिवादी हित समोर ठेवून काम करत नाहीत तर त्यांचे श्रम हे सर्वांगीण समाजाच्या हितासाठी केले जाणारे श्रम आहेत.

एखादे बाह्य व अमानवी अरिष्ट आपणाला आपल्या भविष्याचा पुनर्विचार करण्यास भाग पाडू शकते हा जीजेकचा विचार तसा नवा नाही. थोडक्यात बाह्य अरिष्ट आपणाला स्थानिकता मोडायला भाग पाडते आणि आपणाला वैश्विक भूमिका घ्यायला भाग पाडते. परंतु याच प्रक्रियेत सद्यःपरिस्थितीमधील अंतर्विरोधदेखील तेवढीच महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. म्हणजेच आजच्या अरिष्टामुळे एकाधिकारशाही व्यवस्थेचा देखील पाडाव होऊ शकतो आणि भांडवली व्यवस्थेचादेखील पाडाव होऊ शकतो व त्यानंतर फ्रेड्रिक जेम्सन म्हणतात त्यानुसार ही संकटे नव्या समाजाच्या निर्मितीसाठी प्रोत्साहित करू शकतात.

जीजेक म्हणतात की तंत्रज्ञानाचा आणि जागतिकीकरणाचा अतिरिक्त विकास हा कोणत्याही स्थानिक

घटनेला आणि तिच्या परिणामाला वैश्विक स्वरूप देतो. यामुळे अशा घटनांना प्रतिउत्तर देत असताना आपल्याला दोन पद्धतीने वैश्विक पर्याय निर्माण करून या अरिष्टामधून बाहेर पडणे शक्य आहे. एक म्हणजे फक्त विलगीकरण, अलगीकरण किंवा भिंती बांधणे यांसारख्या उजव्या पॉप्युलिस्ट धारणांना नाकारत आपल्याला वैश्विक एकत्व आणि समन्वय निर्माण करणे गरजेचे आहे. दुसरे असे की स्वतःच्या स्थानिक प्रस्थापित जगातील राज्यकर्त्या वर्गाची व त्यांच्या सोईस्कर आत्मकेंद्री आणि दुटप्पी वर्तणुकीची लोकांना लाज वाटू लागेल तेव्हा व त्याचसोबत वुहानसारख्या शहरातील लोक त्यांच्या स्थानिक प्रशासनाविरुद्ध लढा तीव्र करतील तेव्हाच वैश्विक ऐक्य आणि समन्वय साधणे शक्य आहे. थोडक्यात, जीजेक यांच्या धारणेनुसार उद्याच्या जगातील संघर्ष हा जगातील सर्व लोक विरुद्ध जगातील आत्ममग्न राज्यकर्ते आणि त्यांचे भांडवलदारी मित्र असा असेल आणि या संघर्षातूनच नवीन व्यवस्था निर्माण होईल.

जीजेक यांच्या म्हणण्यानुसार कोरोनाच्या अरिष्टामुळे आपण आपल्या डार्विनियन व आदिम नैतिकतेला मूठमाती देऊ शकतो. कारण डार्विनियन नैतिकता अशा अरिष्टाच्या काळात जे दुर्बल आणि वृद्ध आहेत त्यांच्या काळजीची जबाबदारी नाकारते, या उलट नवीन साम्यवादी नैतिकता या आदिम धारणेलाच नाकारणारी असेल.

तत्त्वज्ञानाचा उद्देश नेमका कसा बदलत गेला याबद्दल तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात विभिन्न मतप्रवाह आढळतात. या अनुषंगाने जीजेक म्हणतात की तत्त्वज्ञानाचा उद्देश लोकांना अभिमुख करणे आहे तर येणाऱ्या काळात आपल्याला आपल्या समाजाला समजून घेण्यासाठी तत्त्वज्ञानात्मक क्रांती करावी लागेल. साधारणपणे अरिष्टाच्या संदर्भात सकारात्मक भूमिकेतून पाहणारे जीजेक हे विषाणू या संकल्पनेची व्याख्या करत असे प्रतिपादन करतात की माणसाने जे पृथ्वीसोबत आचरण केले आहे, त्याचा परतावा पृथ्वी आज या अरिष्टाद्वारे करत आहे.

तात्कालिक परिस्थितीत जीजेकप्रणीत साम्यवाद हा मानवी अस्तित्वासाठी गरजेचा आहे. परंतु तत्त्वज्ञानाचा विद्यार्थी म्हणून या विचाराकडे बघत असताना काही प्रश्न अनुत्तरित राहतात. जसे की साम्यवादाची शक्यता अथवा गरज ही फक्त अरिष्टानंतरच समजणार आहे का? जीजेक साम्यवादाबद्दल बोलत असले, तरीही मूळ प्रश्न खाजगी मालमत्तेमधून निर्माण होतो व त्याबद्दल जीजेक काहीच भाष्य करत नाहीत. हा साम्यवादाचा विचार राज्यसंस्थेच्या पातळीवरचा विचार वाटतो. यामध्ये राज्यसंस्थेची सत्ता नेमकी कोणत्या वर्गाच्या हातात असेल याबाबतही काही स्पष्टता दिसत नाही. साम्यवादाच्या या विचारात क्रांतीचा अभिकर्ता कोण असावा, किंवा क्रांतीची निकड याबाबत सुद्धा भाष्य होताना दिसत नाही. मार्क्सने अशा पद्धतीच्या अमूर्त

आणि आध्यात्मिक साम्यवादाबद्दल टीका केलेली आहेच परंतु जीजेक त्या टीकेचे गांभीर्य लक्षात घेताना दिसत नाहीत.

हे पुस्तक व यातील 'कम्युनिझम'ची मांडणी व कल्पना या दोन्ही गोष्टी या अंधकारमय संकटाच्या काळात दिशादर्शक सकारात्मकता घेऊन येण्याचा प्रयत्न वाटतात. मात्र त्याचवेळी यात प्रस्तुत केलेल्या कल्पना समीक्षेसाठीही खुल्या आहेत. अर्थात ती समीक्षा आणि या कल्पनांचा प्रतिवाद केला जाईलच. पण हे पुस्तक या संकटाचे निमित्त घेऊन मानवी समाजाच्या व समजुतीच्या, परिवर्तनाच्या शक्यतांवर नव्याने चर्चा होण्यास कारणीभूत ठरले तरी ते आपल्या उद्विष्टांत यशस्वी झाले, असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची

१. Hegel, G.W.F. 2008. The Philosophy of Right, Oxford : oxford University Press.
२. Zizek, Slavoj. 2020. Pandemic, London, Or Books.